

ЗУСТРІЧ НОВОГО 1940 РОКУ В ОБСЕРВАТОРІЇ НА ГОРІ ПІП ІВАН

(про мужність академіка О.Я. Орлова та про історію обсерваторії)

Це розповідь не лише про одну зі сторінок життя академіка АН УРСР Олександра Яковича Орлова (1880–1954) — непересічної особистості, першого академіка-астронома Української академії наук (з 1919 р.), який успішно поєднував наукову діяльність з організаційною: очолював Одеську обсерваторію, заснував Полтавську гравіметричну та Головну астрономічну обсерваторії АН УРСР, був організатором багатьох наукових проєктів, основоположником школи з геодинаміки. Це яскравий штрих до портрета вченого, який напередодні свого 60-річчя підтвердив думку, що не паспортні дані, а сила духу визначає вік людини. Вважаємо це також доповненням до ще невідомих сторінок трагічної долі обсерваторії на горі Піп Іван (2028 м) у Карпатах.

Про долю обсерваторії на горі Піп Іван (2028 м), що знаходиться в Карпатах на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей, багато написано (див. зокрема статтю «Чи оживе Білий слон?», Вісник НАН України, 1997, № 1–2, с. 93–94). Упродовж багатьох років у засобах масової інформації не згаєся інтерес до долі обсерваторії, а також до намірів щодо її відбудови силами України та Польщі. Коротко нагадаємо деякі факти з історії обсерваторії.

Алла Корсунь
канд. фіз.-мат. наук,
ст. наук. співроб.
Головної астрономічної
обсерваторії НАН України
(1933 – 2020)

У 1935 р. на кошти Військово-повітряних сил Польщі було розпочато спорудження астрономо-метеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван. У липні 1938 р. відбулося урочисте відкриття обсерваторії, яка була підпорядкована Варшавському університету. Вже в 1938–1939 рр. її працівники накопичили багатий спостережний матеріал, обсерваторію відвідали відомі вчені Європи.

Початок Другої світової війни перервав звичний плин життя на горі Піп Іван. За відомих обставин було змінено кордони, і наприкінці вересня 1939 р. обсерваторія перейшла до Радянської України.

Президія АН УРСР доручила академіку **Олександрю Яковичу Орлову**, який на той час очолював Полтавську гравіметричну обсерваторію (ПГО) АН УРСР, піднятися на гору Піп Іван і з'ясувати, чи можливо відновити функціонування обсерваторії. У грудні 1939 р. О.Я. Орлов вирушив у Карпати, де і зустрів новий 1940 рік.

Збереглися листи Олександра Яковича до дружини Катерини Олександрівни з різних пунктів подорожі до гори Піп Іван, починаючи зі Львова, які він просив залишити, щоб їх можна було потім використати для звіту про подорож. Копії деяких із цих листів передав до Головної астрономічної обсерваторії НАН України професор із Новосибірська **І.Г. Неізнавний**, онук О.Я. Орлова. [І.Г. Неізнавний – член-кореспондент РАН, співробітник Інституту фізики напівпровідників і професор Новосибірського технічного університету, відомий спеціаліст у галузі мікро- і наноелектроніки. Народився в Одесі в 1931 р., закінчив Московський енергетичний інститут, працював у ФІАН, після створення Сибірського відділення РАН переїхав туди. – Ред.]

Нещодавно ця колекція поповнилася новими листами, копії яких Ігор Георгійович переслав академіку НАН України **А.Г. Наумовцю**. Ці листи увійшли до електронної книги, присвяченій 140-річчю з дня народження Олександра Яковича Орлова, у розділ «З родинних мемуарів» (<https://mao.kiev.ua/index.php/ua/orlov-140>). Ознайомитися з листами О.Я. Орлова про подорож на гору Піп Іван можна на веб-сайті ГАО НАН України (<https://mao.kiev.ua/biblio/mono/orlov/Orlov-letters.pdf>).

Нижче мовою оригіналу наведено витяг із одного з листів О.Я. Орлова від 2 січня 1940 р.

Жаб'є, 02.01.1940

Дорогая Катюшенька, никогда, конечно, я не встречал нового года при такой обстановке, как третьего дня на высоте 2026 метров в роскошном здании и необыкновенно мрачной и в то же время красивой обстановке. Я чувствовал большое удовлетворение, что добрался до вершины горы зимой при глубоком снеге и при таком ветре, что нас валяло с ног. Впрочем, ветер-то нас, пожалуй, и выручил. Однако же расскажу все по порядку. <...>

Адаптовано
за матеріалами статті у
«Віснику НАН України»,
2012, № 12, с. 76–80.

...Мы 31-го отправляемся в составе пяти человек (я, **Захаров** [завідувач господарської частини Полтавської гравіметричної обсерваторії — Авт.], два милиционера и хозяин лошади) и четыре провожатых, знающих дорогу. Вышли ровно в 10 ч. утра. Дорога сразу пошла вверх. Снег, пурга, ветер. Идти в очках нельзя; это я увидел еще вчера и еще вчера спрятал свои очки в новый футляр. Да и мало бы я увидел, потому что гора была окутана туманом, а пурга мешала смотреть. Видно было, однако, что мы очень высоко, потому что внизу в ту и другую сторону чернели верхушки соседних, более низких гор. Кое-как мы взобрались на первую горку, с которой опять с досадой должны были спуститься чуть ли не больше, чем поднялись, и через полчаса подошли к горке, вид которой меня прямо испугал: она крутая и высокая; чтобы не сбиться с пути, на ней через каждые 10 м поставлены вешки. Я стал колебаться и подумал, уж не вернуться ли; тем более, что я шубы не взял и останавливаться, да еще на сильном ветре, было нельзя. Я, однако, останавливался и был очень тронут, когда ко мне с подветренной стороны подошли мои спутники и стали «стеной», чтобы защитить меня от ветра. Меня это очень тронуло и я пошел. На мне было надето две спортивные «футбольные» фуфайки и мое пальто. При ветре 35 м/с (так сообщили с обсерватории) стоять было холодно на морозе; однако у каждой второй вешки я должен был останавливаться, чтобы отдышаться; у каждой задерживаться было уже совестно.

Один милиционер мне очень помог. Он был обут приблизительно так, как я, и мне было удобно идти за ним. Он оставлял следы, по которым я и поднимался. Заметив это, мой милиционер еще более «протантывал» мне «лестницу» и так кое-как мы поднялись наверх и очутились на венгерской границе. Здесь место совсем открытое. Путь идет дальше по границе, которая проходит как раз по вершине хребта, подходящего к последней горе «Поп Иван», где уже стоит обсерватория. Ветер дул так, что приходилось напрягать все силы, чтобы устоять и кое-как двигаться. С той и другой стороны откосы хребта довольно круты и обледенелые. Меня предупреждали, что если свалишься, то прямо не выбраться назад; придется обходить весь хребет, чтобы вернуться обратно. Однако же полоса на вершине хребта была 15 м и до ската все-таки далеко; кроме того, я следовал за своим милиционером. Хотя путь по венгерской границе был довольно трудный, но сначала было из-за ветра очень трудно; снегу стало меньше, потому что его сдувал ветер; он оставался лишь как раз на столько, что дорога все-таки не была ледяная, а снежная. Это создается благодаря мелким камням, которые задерживают мелкий снег и делают зимний путь ровным и довольно удобным. Пришлось бороться только с ветром.

Так шли с полчаса, и я совсем измучился, а тут подошли опять к горке, уже самой крутой из всех, какие встречались до сих пор. По счастью, она защитила нас от ветра, и мы могли постоять минут пять. Вышло солнце; ветер не мешал, и я мог посмотреть вниз. Венгрию увидел всю, как на ладони. Видна была, конечно, и наша сторона прикарпатской Руси. Было очень приятно, а красота такая, что и не опишешь. Однако впереди крутая горка, а на ней закутанная в дымку обсерватория. Сквозь туман виднеется уже ее силуэт, но подробностей не было еще видно. Мне стало холодно стоять. Вышли из-за камней,

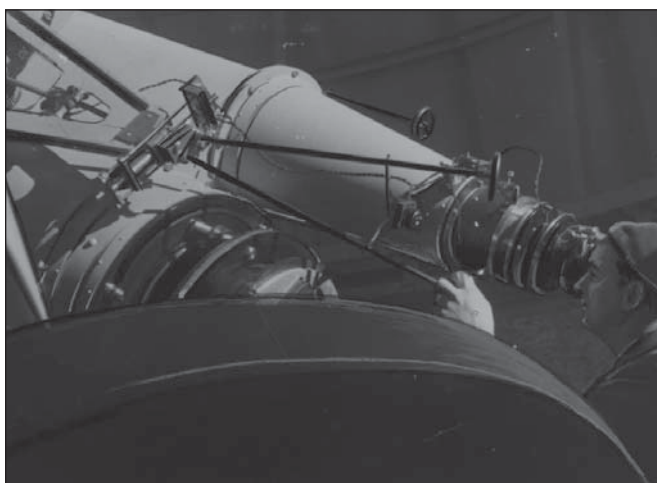
защищавших нас от ветра, и пошли на подъем. Тут-то и помог нам ветер. Он дул со страшной силой; на горке он чувствовался еще больше; но он дул как-то сбоку, справа, но так что какая-то его составляющая гнала нас наверх. Благодаря этому самую крутую горку мы одолели с большей легкостью, чем другие.

Правда, видна была уже цель нашего путешествия. Обсерватория была уже совсем близко, и я вошел в нее 31.12.1939 г. в 12 ч. 30 мин. Таким образом, 3,5 километра мы шли 2,5 часа.

Что нашли там, что видели и как спустились, как Новый год встретил, опишу в другой раз. Целую.

Обсерваторія на горі Піп Іван. Фото 1938 р.

Астрограф обсерваторії на горі Піп Іван

На жаль, у нашому архіві це останній лист із гори Піп Іван від О.Я. Орлова. Проте з листа Олександра Яковича від 28 грудня 1939 р. зрозуміло, що багато чого з цінного обладнання обсерваторії було втрачено. А з інших літературних джерел можна дізнатися, що саме побачив Олександр Я. Орлов, піднявшись на гору Піп Іван.

Будівля обсерваторії мала форму дзеркального відображення латинської літери «L», товщина стін будівлі становила 1,5 м. Над верхнім поверхом була башта з мідним куполом діаметром 10 м, який відкривався автоматично. Там розміщувався астрограф, замовлений в Единбурзі, з діаметром об'єктива 33 см. У будинку було 43 кімнати з 57 вікнами. На першому поверсі розміщувались конфе-

ренц-зал, квартири керівника й житлові кімнати. На другому – їдальня, кабінети, готель і приміщення для зв'язку, на верхньому – зал для метеорологічних інструментів. У підвалі були акумуляторна, звідки подавали електричний струм, котельня та інші господарські приміщення. Обсерваторія мала власне центральне опалення й електропроводку.

Як згодом з'ясувалося, працівники обсерваторії евакуювали найцінніше обладнання: п'ять лінз великого діаметра, дві лінзи меншого діаметра, два мікрметри й два хронометри. Ці прилади в листопаді 1939 р. потрапили до Будапештської астрономічної обсерваторії, а під кінець війни — до Відня, звідки повернулися до Польщі в перші повоєнні роки. Змонтований трилінзовий об'єктив нині перебуває в Шльонському планетарії. Об'єктив рефрактора служив кілька років в Островіку для візуального спостереження слабких змінних зір.

На основі звіту О.Я. Орлова Президія АН УРСР поставила передати Карпатську астрономічну обсерваторію (таку назву дістала Обсерваторія на горі Піп Іван) до складу АН УРСР (Постанова РНК УРСР від 2 січня 1940 р.).

Про те, що було далі, свідчать протоколи засідань Президії АН УРСР («Історія Національної академії наук України, 1938–1941. Документи і матеріали НАН України». К., 2003. 920 с.).

Протокол № 7 засідання Президії АН УРСР

від 25 лютого 1940 р.

«7. Взяли до відома заяву акад. О.Я. Орлова, що Гідрометеорологічний комітет при РНК СРСР порушив клопотання перед РНК СРСР про включення гідрометеорологічної частини Обсерваторії на горі Піп Іван до відання Комітету та ухвалили повідомити РНК УРСР, що спільне існування Гідрометеорологічної обсерваторії, Гідрометеорологічного комітету та Астрономічної обсерваторії АН УРСР на горі Піп Іван цілком можливе і тому АН УРСР залишає за собою тільки організацію в цій Обсерваторії астрономічної частини роботи».

Протокол № 12 засідання Президії АН УРСР

від 16 квітня 1940 р.

«5. Вирішили утворити у складі Карпатської астрономічної обсерваторії теоретичну групу у складі проф. С.С. Банаха (керівник групи), С.Т. Мазура, Ю.С. Шаудера, Г.Б. Стейнгауса і М.О. Зарицького».

Протокол № 15 засідання Президії АН УРСР

від 5 травня 1940 р.

«7. Заслухавши заяву директора Гравіметричної обсерваторії акад. О.Я. Орлова про в'яснення питання щодо підпорядкування Астрономічної обсерваторії на горі Піп Іван, констатували, що астрономічна частина Обсерваторії є філіалом Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР і підпорядковується директору Гравіметричної обсерваторії акад. О.Я. Орлову».

Протокол № 27 засідання Президії АН УРСР

від 22 жовтня 1940 р.

«1. Прийняли рішення: а) призначити виконувачем обов'язків директора Карпатської астрономічної обсерваторії на горі Піп Іван акад. О.Я. Орлова (за сумісництвом),

заступником директора з наукової та адміністративної частини — М.Б. Коросторенка; б) зберегти Обсерваторію як окрему науково-дослідну установу в системі АН УРСР, підпорядковану безпосередньо Академії наук, а не Полтавській гравіметричній обсерваторії, як це передбачалося в постанові Президії АН УРСР від 5 травня 1940 р.; в) дооручити дирекції Обсерваторії в найближчий час підібрати відповідні кадри наукових й інших співробітників; г) затвердити попереднє погодження з високогірською геофізичною обсерваторією УУМС про порядок розподілу і спільне користування приміщеннями, обладнанням й іншим майном на горі Піп Іван; д) просити акад. О.Я. Орлова скласти та подати на засідання Президії АН УРСР тематичний план робіт на 1941 р., а також на найближчий час 1940 р.; ж) відрядити акад. О.Я. Орлова до Ленінграда для з'ясування можливості замовлення в 1941 р. оптичного обладнання до астрографа Обсерваторії».

Однак на подальшу долю Карпатської обсерваторії знову вплинули події Другої світової війни. Наприкінці 1941 р. будинок обсерваторії зайняли угорські війська, які обладнали тут пункт спостереження. Коли війська залишили гору, місцеві жителі розібрали по домівках усе, що ще можна було взяти. З того часу ніхто не охороняв будівлю, і вона поступово перетворилася на руїни.

Настав 1944 рік. Ще йшла війна, але Академія наук продовжувала піклуватися про стан астрономічних обсерваторій в Україні. 17 липня 1944 р. Рада народних комісарів УРСР ухвалила рішення про будівництво Головної астрономічної обсерваторії (ГАО) АН УРСР у Києві, на створенні якої ще в 1920-х роках наполягав О.Я. Орлов.

Про загальний стан обсерваторій в Україні на той час свідчить такий документ:

Протокол № 23 засідання Президії АН УРСР

від 29 грудня 1944 р.

«9. Заслухали повідомлення акад. О.Я. Орлова про стан в обсерваторіях АН УРСР, а саме: а) в Карпатах — на горі «Піп Іван» — Обсерваторію повністю зруйновано в 1941 р. Рештки астрографа перевезені до Львівської обсерваторії; б) Обсерваторія Академії в м. Полтава проводить наукову роботу в складних умовах (відсутнє скло у вікнах, приміщення не відремонтоване, немає світла, транспорту); в) проект будівництва Астрономічної обсерваторії АН УРСР буде поданий на розгляд Президії на початку лютого 1945 р. Погодилися з пропозицією акад. О.Я. Орлова про скликання розширеного засідання Президії АН УРСР в лютому 1945 р. для розгляду проекту Київської астрономічної обсерваторії».

На початку 2002 р. за участю зацікавлених установ з України й Польщі було створено Наукову раду координації науково-дослідних робіт із відновлення обсерваторії на горі Піп Іван. А в 2012 р. Прикарпатський національний університет і Варшавський університет почали роботи з консервації колишньої астрономіко-метеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван у Рахівському районі Закарпатської області.

Обсерваторія має свою сторінку в Інтернеті (https://uk.wikipedia.org/wiki/Астрономічна_і_метеорологічна_обсерваторія_на_вершині_Піп_Іван), і всі, хто бажає, може слідкувати за її відродженням. ■